

Plzeň v období velkých změn (1788–1918)

Za fungování regulovaného magistrátu (po roce 1788) probíhaly politické i společenské změny pomalu

a váhavě, ale vybudovaly zázemí pro budoucí prudký růst města. Zásadní změny přinesly již josefínské reformy nařizující zrušení některých klášterů a hřbitovů uvnitř měst.

Na počátku 19. století pomalu docházelo k odstraňování hradeb, které nabralo větší spád až za purkmistra Martina Kopeckého, kdy byl vytvořen sadový okruh s významnými stavbami. Postupně se uvolňovalo sepětí měšťanů se zemědělstvím, čímž se proměnila i struktura a funkce domů, které byly nově adaptovány pro více obytných prostorů a později i pro přízemní obchody.

V období let 1848–1849 procházela plzeňská společnost revoluční politickou školou. Vznikla národní garda, pořádaly se slavnosti, vedly se politické diskuze, bylo uspořádáno rekviem za padlé na vídeňských barikádách, konaly se první obecní volby i volby do říšského sněmu.

Počátkem 50. let 19. století došlo na jedné straně k utužení politických poměrů, na druhé straně dochází k rozmachu podnikání, které bylo v roce 1873 zasaženo hospodářskou krizí. Pragmatismus té doby vedl k ničení památek i městských písemností. Roku 1866 Plzeň zažila obsazení pruským vojskem, kontribuce, ale i antisemitské bouře. Fenomémem doby se stalo vystěholectví.

Docházelo k postupnému rozvoji sítě škol a výstavbě nových školních budov. Stále však zůstával poměr českých a německých škol ve prospěch německých.

Od 70. let 19. století došlo k prudkému rozvoji města, během něhož se Plzeň stala opravdovým průmyslovým

a správním centrem s dominujícím těžkým průmyslem, pivovarnictvím a železniční dopravou. Byly vypracovány regulační plány pro předměstí a nakonec i pro celé město. Došlo k dotvoření sadového okruhu, za jehož hranice se rozrostla centrální oblast města. Plzeň byla v této době významným centrem středního a odborného školství, kterému začal převládat český fenomén.

Období poklidného rozvoje města přerušila první světová válka. Války se zúčastnilo na 12 000 plzeňských mužů, z nichž padlo minimálně 846. Řada vojáků se zapojila i do nově vzniklých čs. legií. Ve městě se projevovalo nedostatečné zásobování potravinami, což vedlo k potravinové lichvě, zdražování a v konečném důsledku k pouličním bouřím a drancování obchodů.

Tragické následky měl výbuch bolevecké muničky, při němž zahynulo na 200 lidí.

Od zimy 1917 docházely do Plzně zprávy o zahraniční činnosti čs. politiků a legionářů, usilujících o československou samostatnost. Hlavní protiválečná vlna se zdvihla na podzim 1918.

Hospodářský život

Nástup průmyslové revoluce a industrializace udělal z Plzně středisko průmyslu a dopravní uzel oblasti. Bouřlivě rostla zejména předměstí a počet obyvatel se zvětšoval především v důsledku

migrace dělníků (v roce 1917 přesáhl hranici 100 000). Dostupnost nerostných surovin napomohla vzniku kamenických podniků (Jan Cingroš), keramiček (Karl König), cihelen nebo železáren (např. Horomyslické, Waldsteinova, továrna bratří Belaniů). Druhá polovina století znamenala rozvoj strojírenského průmyslu a vznik provozů na výrobu kovového nábytku, dětských kočárků, kočárů, čerpadel, drátů apod.

Waldsteinova strojírna byla založena v roce 1856 v Sedlci a na konci 50. let se rozhodlo o jejím přemístění do Plzně. Zlom pro podnik znamenal rok 1866, kdy řídily objednávky, osamostatnili se bratři Belaniové a do funkce vrchního inženýra byl jmenován Emil Škoda. Ten po necelých třech letech strojírnou odkoupil a začal s její přestavbou, modernizací a rozšiřováním provozů. Roku 1907 byly stísněné prostory mezi dnešní Divadelní, Budilovou a Kovářskou ulicí opuštěny a provoz se přesunul na předměstí. Hlavním výrobním artiklem bylo kvalitní železo a ocelolitina, nově byla otevřena zbrojovka. Továrna se stala hlavní zbrojovkou monarchie.

Velkého rozmachu dosáhlo v 19. století v Plzni pivovarnictví. Výroba piva byla soustředěna do několika nově vzniklých pivovarů, jeho kvalita byla podstatně vylepšena přechodem na spodní kvašení. V roce 1842 byl založen Měšťanský pivovar (od roku 1898 s ochrannou známkou Plzeňský Prazdroj), v roce 1869 vznikl První plzeňský akciový pivovar (později nazvaný Gambrinus). V roce 1896 byl do provozu uveden Plzeňský společenský pivovar (Prior), jako poslední začal v roce 1913 vařit Český plzeňský pivovar, akciová společnost v Plzni – Světovar.

Urbanismus a architektura

Z hlediska architektonického bylo 19. století pro Plzeň obdobím velkých změn. S příchodem venkovského obyvatelstva dosavadní převaha rodinných měšťanských domů ustupuje pronajímaným bytům. V souvislosti s purkmistrovskou činností Martina Kopeckého byl vybudován areál lochotínských lázní a vytvořen prstenec okružních městských sadů. Dochází k výstavbě řady veřejných budov (městská nemocnice, 1832; lázně, 1846; Měšťanský pivovar, 1842), zlomovým momentem pro překotný rozvoj města byla výstavba železnice. V roce 1859 dochází k výstavbě synagogy (později označené Stará), v šedesátých letech je vybudován evangelický kostel, v roce 1888 je položen základ tzv. Velké synagogy. Nové katolické kostely jsou stavěny až počátkem 20. století (dominikánský klášter s kostelem P. Marie Růžencové, kostel sv. Martina a Prokopa, kostel sv. Jana Nepomuckého). Vznikají nové školní budovy, staví se městské (1832), Německé (1869) i nové městské divadlo (1902), budují se reprezentační obytné domy na jedné straně a dělnické kolonie na straně druhé. Ke zlepšení technické vybavenosti města se staví nová vodárna na Homolce, dopravu usnadňuje zavedení tří tramvajových tratí (1899). Růst průmyslového města má však za následek demolice řady významných historických památek (starý dominikánský klášter, Říhovský dům, Bezděkovský dům, Guldenerovský dům, zbrojnice, prachárna ad.).

Výtvarné umění a fotografie

Sochařství se zabývá především funerální tematikou, solitérními sochami a pomníky významných osobností (J. F. Smetana, M. Kopecký, J. K. Tyl) a zakázkami pro významné městské stavby (divadla,

kostely), ale i dekorací řady fasád. Většina významnějších zakázek je však zadávána pražským sochařům.

Malířství se věnuje malbě portrétní, sakrální, žánrové i dekorační. K nejvýznamnějším tvůrcům tohoto období v Plzni patří Jan Herzog, František Sequens a Augustin Němejc, plzeňské zakázky na fasádách 19 městských domů realizuje Mikoláš Aleš.

Nejen portréty, ale i zachycováním mizející tváře města se zabývá fotografie, jejíž prvopočátky v Plzni sahají do třicátých let 19. století. První snímky města pořídil zřejmě Andreas Groll, následovaný Ottou Bielfeldem, Josefem Böttingerem a Čeňkem Hrbkem. Snímky jsou i dokladem společenského života města, počátek 20. století přináší vznik reklamní fotografie.

Produkce uměleckořemeslné tvorby pokrývala praktické potřeby Plzeňanů a nepřekračovala příliš standardní umělecké ambice.

Kulturní život ve městě

Zvláště druhá polovina 19. století byla obdobím velkého kvasu nejrůznějších spolků, společenstev a besed, které v podstatě navázaly na předchozí cechovní korporace a náboženská bratrstva. Objevují se spolky zednářské, střelecké, vojenské, literární, náboženské, politické, podpůrné, národnostní i vzdělávací. V roce 1862 byla založena Měšťanská beseda, od níž se v roce 1864 oddělila Řemeslnická beseda, v říjnu 1863 byl ustaven plzeňský Sokol.

Ovšem 19. století bylo v Plzni i obdobím uměleckého kvasu na poli literárním, hudebním i divadelním.

Z literátů vynikali především profesori německého gymnázia premonstráti František Xaver Němeček, Josef Stanislav Zauper, Josef Vojtěch Sedláček či Josef František Smetana. Působili zde historikové a archiváři Josef Strnad a Fridolín Macháček, literární historik Emil Felix, dramatik i libretista Bernard Guldener z Lobez, několik let zde tvořila Eliška Krásnohorská. K nejvýraznějším osobnostem patřil Karel Klostermann, zabývající se především šumavskou tematikou. Počátek 20. století patří zejména sociálně angažovaným autorům jako Tadeáš Vrba, Emanuel Valenta, Luděk Pik či Felix Adam Vondruška. Německy psanou literaturu zastupuje Oskar Baum.

Hudební život města je spjat s hudbou duchovní, provozovanou na kůrech, hudební produkce zajišťují kapely ostrostřelců i pětatřicátníků, hudba se dostává i do měšťanských salónů, jejichž častým návštěvníkem byl za svého tříletého studentského pobytu v Plzni (1840–1843) Bedřich Smetana.

S rozvojem spolkového života města dochází ke vzniku sborů i symfonických těles. Roku 1864 byl založen Hynkem Pallou sbor Hlahol, z něhož se v roce 1901 odštěpil sbor Smetana. Vznikají i nejrůznější dělnické pěvecké sbory. Roku 1882 byl ustaven Plzeňský filharmonický spolek, Poloamatérský symfonický orchestr založil v roce 1907 Norbert Kubát.

Pro divadlo 19. století je charakteristický přechod od kočovných divadelních společností k divadlům kamenným a zároveň zápas o prosazení češtiny na jevišti. Ta se poprvé objevuje na plzeňském jevišti v roce 1818, kamenné divadlo podle plánů Lorenza Sacchettiho, otevřené 12. listopadu 1832, je však ještě po dlouhá léta ovládáno německými společnostmi a čeština zde zaznívá výjimečně.

Národní manifestací se stává pohřeb Josefa Kajetána Tyla, který přijíždí se Zöllnerovo divadelní společností do Plzně v červnu 1856 a krátce po svém příjezdu umírá.

Ve druhé polovině 19. století bylo dbáno na to, aby česká a německá představení byla ve stejném poměru. Ke změně dochází za pronájmu budovy společnosti Pavla Švandy ze Semčic v roce 1865, kdy se zde poprvé objevuje český divadelní provoz pro větší část sezóny, od roku 1868 se divadlo stává českým zcela. Německá menšina proto staví vlastní Německé divadlo (1868–1869).

Velikost a technické zázemí Sacchettiho divadla se postupem let stávaly nevyhovující, a tak bylo rozhodnuto o výstavbě nové divadelní budovy podle plánů Antonína Balšánka, která byla slavnostně otevřena operou Bedřicha Smetany Libuše 27. září 1902. Ředitelem se stal pro léta 1902–1912 Vendelín Budil, který s krátkými přestávkami působil se svojí společností v Plzni již od roku 1887. Budilovou doménou byla především činohra, ale divadlo uvádělo i opery, operety a dokonce několik baletů. Některé tituly zde zazněly v české premiéře.

Rok 1912 přinesl změnu ve vedení divadla, kdy se novým ředitelem stává Karel Veverka. Přes různé zákazy a omezení činnost divadla pokračovala za značného diváckého zájmu až do konce války.

S Plzní je neodmyslitelně spjatá loutkářská tradice. První amatérský loutkový soubor vznikl již v 80. letech 19. století. Obliba loutkových představení vzrostla počátkem 20. století, kdy nově vznikající soubory uváděly hry pro děti i pro dospělé. Zvláště výrazné bylo Loutkové divadlo feriálních osad, jehož činnost je spjata s osobností Josefa Skupy.